ISSN 1312-2142

СЧЕТОВОДНА ПОЛИТИКА

НОВИ ПРИНЦИПИ И ПОДХОДИ В СЧЕТОВОДСТВОТО

Списание за прилагане на международните счетоводни и одиторски стандарти в България

СПРАВЕДЛИВАТА СТОЙНОСТ И СВЕТОВНАТА ФИНАНСОВА КРИЗА

КОМЕНТАР КЪМ МЕЖДУНАРОДЕН СТАНДАРТ ЗА СВЪРЗАНИ ПО СЪДЪРЖАНИЕ УСЛУГИ 4410 „АНГАЖИМЕНТИ ЗА КОМПИЛИРАНЕ НА ФИНАНСОВА ИНФОРМАЦИЯ“

В ТЪРСЕНЕН НА БАЛАНС МЕЖДУ ПУБЛИЧНИЯ НАДЗОР И САМОРЕГУЛИРАНЕТО НА ОДИТОРСКАТА ПРОФЕСИЯ

ПРОЯВИ НА МОДЕРНА ОРГАНИЗАЦИЯ И СЧЕТОВОДСТВО В ДЕЙНОСТТА НА ВЪЗРОЖДЕНСКИТЕ ФИРМИ В ГАБРОВО, ВСИЩОВ И ТРОЯН ПРЕЗ XIX В.

ТЕСТ ЗА ПРОВЕРКА НА ЗНАНИЯТА ПО МСФО

5-6 | 2009

Прояви на модерна организация и счетоводство в дейността на възрожденските фирми в Габрово, Свищов и Троян през XIX в.

Доц. д-р Иван Русев

В богатия фонд на Регионален исторически музей — Габрово се съхраняват множество търговски и счетоводни документи от епохата на Възраждането, сред които е и едно интересно писмо с дата 9 август 1859 г., адресирано от Христодул Костович до Андрея Хесапчиев. Хр. Костович е от Цариград, учител по гръцки език в Габрово, а А. Хесапчиев е габровец от богат и авторитетен род, син на изключително влиятелния габровски чорбаджия Дечко Хесапчиев. В писмото се съдържат нападки по адрес на Христо Ст. Арнаудов, също габровец, заможен търговец и участник в търговски дружества, включително и обвинението, че, за да се покаже като *„тежък търговец"*, Арнаудов харчи излишни пари за писар (счетоводител) на фирмата си. В тази връзка се поднася ценна информация за годишната заплата на счетоводител на частно търговско дружество (търговска къща) по онова време — 50-те години на XIX в., която възлиза на 7000 гроша, плюс допълнителни 4000 гроша за разни разноски по счетоводното и деловото обслужване на фирмата, или общо счетоводството струва на фирмата годишно 11 000 гроша. Оригиналният документ засвидетелства по красноречив начин трудното налагане на модерността в дейността на

българския възрожденски търговец, както и инерцията и реакцията срещу новото, които много често прозират зад субективното в междуличностните отношения. Уви, особеност на българския национален характер, проявявана и до ден днешен!

Ето какво пише Христодул Костович по адрес на Христо Ст. Арнаудов: *„... Зел е писец, защо му е? Какви дяволе ще пише? Само да плаща 7 хиляде гроша хак* [заплата], *и четири тури за други харчове, така прави Арнаудов да ся покаже тежак търговец, струва му ся че хората не видят каква търговия върти"*[1].

И, за да се добие ясна представа що за сума е споменатата, ще дадем за пример заплатата на един *„главен учител"* по същото време. В договора на Добри Чинтулов с Ямболската община от 2 септември 1857 г. четем следното: *„Долуподписаният* [Д. Чинтулов] *удължаваяся за да управлявам в продължението на три години Българското в Ямбол върховно училище, като преподавам на учениците матерният язик заедно с потребните науки, за които учениците, что излизат от Взаимнообучителното училище ся покажат достойни. За този мой труд Ямболската община се обвързва да ми плати за трите речени години триста лири турски 300, предплащани, всеки три месяца по 25 лири..."*[2]. Сумата 300 турски лири, разпределена в три години, се равнява на 100 лири на година, или при курс на лирата от 100 гроша се получават 10 000 гроша — една висока за времето заплата. Но като се има предвид, че Чинтулов е получил образованието си в Русия, че вече има стаж в даскалуването, че е с признат сред сънародниците си авторитет и че е поканен за главен учител на ямболското *„върховно"* (т.е. класно) училище — втората и най-висока тогава степен на образованието в града, то заплатата напълно отговаря на добре поставения статус и престиж на професията му в българското възрожденско общество. По-скоро впечатлява, че и заплатата на *„възрожденския"* счетоводител също е сред високите и че е съпоставима с тази на учителя и поета Чинтулов, чиито стихове вече са били печатани и декламирани, още повече, че за *„писари"* са били назначавани млади момчета, току-що завършили класните училища, добре подготвени и владеещи преподаваната там диплография (двустранното счетоводство), но все пак с много по-малък житейски и обществен опит, тепърва навлизащи в професионалното поприще.

И няма нищо случайно в това, че болшинството от тези младежи

произхождат от будните стопански и духовни средища на *„Българско"*, какъвто е и балканският градец **Габрово**. През целия XIX в., подобно на периода на Ранното възраждане, търговското сдружаване продължава да бъде широко прилагано и използвано в дейността на габровските търговци — сдружават се както търговци, работещи основно в града си, така и тези, които контактуват с големите търговски центрове като Цариград, Одеса, Букурещ, западноевропейските градове и пристанища. Сред по-известните габровски търговски къщи се открояват тези на Тотито Станчев с клон в Лондон, *„Станчо Арнаудов и син"* с клон в Цариград, дружеството на братята Георги и Йосиф Р. Цанкови с клон в Русе за износ на *„габровски"* произведения и внос на колониални стоки и суровини, комисионерската къща *„Христо Ст. Арнаудов и с-ие"* в Цариград и др. Фирмата на Георги и Йосиф Цанкови, която води **редовна счетоводна документация**, регистрира в годишната си равносметката за 1870 г. реализиран внос за 330 000 гроша и износ за 226 000 гроша[3].

Преобладаващата част от габровските фирми са от типа на **събирателните дружества**. Техните членове са с неограничена и солидарна отговорност, всеки съдружник поотделно и всички заедно носят отговорност за целия дълг на дружеството. Такова е сдружението на габровците Тотю Антипов, Руси Стоянов (*„Табак"*) и Георги Д. Хесапчиев. Договорът на дружеството, подписан на 29 април 1867 г., регламентира взаимоотношенията помежду им: първите двама влагат заедно 10 000 гроша; от прихода от продадената стока се изважда първоначално вложеният капитал, за да се върне на вложилите го; чистата печалба се поделя на три равни части между съдружниците[4]. В качеството си на съдружници Т. Антипов и Р. Стоянов закупуват от Одеса кожи. Ключова фигура в търговията на габровските фирми с Одеса се оказва Васил Рашеев — неговата кореспонденция с габровци разкрива интересни подробности за това. Повечето дружества се съставят с цел осъществяване на една конкретна сделка. Вероятно на съдружески начала са изградени взаимоотношенията между Тотю Антипов и Радослав Илиев в периода от 7 юли до 18 август 1866 г., тъй като в кореспонденцията им се споменават *„орташки кожи"*, търгувани *„за общий счет"* и т.н.[5]

Габровското търговско дружество *„Станчо Арнаудов и син"*, едно от големите през епохата, е създадено през 1852 г. с цел търговия, наемане събирането на държавни данъци, сарафлък и преводи на пари. Дружеството е съби-

рателно. При основаването му синът съдружник Христо Ст. Арнаудов се включва с 1000 гроша капитал и със своя труд. Той оглавява Цариградския клон на фирмата, докато бащата Станчо ръководи делата в Габрово. В края на 1855 г. **балансът** на дружеството е изравнен на 638 803 гроша. През 1861 г. то получава кредит от чужбина — търговската фирма *„Мезера"* от Марсилия с клонове в Цариград и Лондон държи на разположение постоянно открит кредит на *„Станчо Арнаудов и син"* в размер на 600 турски лири, а друга фирма във Виена, българската *„Братя Гешови–Райнов" („Гешоолу & Райнов")* — 25 000 форинта. Търговията е основният предмет на дейност на дружеството. То изнася местни произведения (червиш, пастърма, пашкули, бубено семе, коприна, розово масло, зърнени храни, кожи и др.), а внася желязо, мед (бакър), стомана, прежди, подправки, лекарства и др.[6]

През 50-те — 60-те години на XIX в. *„Станчо Арнаудов и син"* изгражда широка търговска мрежа от партньори и посредници (сред тях и много търговски дружества) в над 30 чужди и български градове: Лондон, Марсилия (търговската къща *„Мезера"*), Милано (*„Павези и Менини"*), Бергамо, Виена (*„Братя Гешови"*), Цариград (*„Хр. Тъпчилещов"* и др.), Одрин, Пловдив, Бургас, Сливен (*„Петър Данчов и син"*), Казанлък, Карлово, Калофер, Шипка, Стара Загора, Варна, Свищов (братя А. Крестич, Л., К. и Г. Николови, Цв. Радославов и др.), Търново (братя Карагьозови и др.), Севлиево, Плевен, Ловеч (братя Попович), Дряново, Трявна, Рахово, Елена, Лом, Горна Оряховица и др.[7]

Могат да се посочат различни доказателства за наличието на модерно търговско поведение в дейността на *„Станчо Арнаудов и син"*. Фирмата е с изключително разнообразна дейност, винаги адаптивна към нуждите на големите пазари — османския, балканския, европейския. Тя има търговско-комисионерски характер. Търгува с всякакви по произход стоки — нейно производство, закупени за нейна сметка, стоки на клиентите и за тяхна сметка срещу комисиона. Извършва търговски услуги на външни фирми и на хора срещу заплащане. Практикува търговия с пари (сарафлък), дава и взема пари с лихва. Цариградският клон на тази габровска фирма редовно издава печатни бюлетини за курса на парите. Дружеството се ориентира към най-търсените и атрактивни стоки, дори когато те са рискови. Това в най-голяма степен се отнася за бубеното семе, чиято мода идва много бързо, но и мно-

го бързо си отива в началото на 60-те години на XIX в. Арнаудови се впускат в рисковото занимание, конкурират се с чужденци, а през 1861 г. теглят немалък кредит от български търговски къщи във Виена и дори искат допълнителен кредит от Франция, Италия, Австрия. По този начин фирмата се среща с европейския капитал, конкурира се с него, но се и ползва от него — от неговите ресурси, поведение и опит. Рисковите търговски начинания *„Станчо Арнаудов и син"* балансира със сигурната и доходоносна търговия с червиш и с розово масло. Първата стока е търсена и купувана на вътрешния пазар, а втората — на европейския, което е още една възможност за досег до европейската търговска модерност[8].

В основата на широкообхватната и успешна търговска дейност на дружеството са личните качества на съдружниците. Във времето, в което възниква фирмата, Христо, най-големият син на Станчо от всичко 8 сина, е познат като *„млад, енергичен, образован представител на едно по-ново поколение търговци"*[9]. Двамата съдружници и главно синът Христо дават неоспорими доказателства, че отлично владеят правилата на модерното търговско поведение, съчетавайки ги с добрите *„стари"* патриархални взаимоотношения. От страх от конкуренция Арнаудови проявяват предпазливост, стремят се към бързи действия, пазят сделките си в тайна и проучват предварително пазара. Води се **редовна търговска кореспонденция** и тя се пази с цел обясняване и доказване на една или друга търговска операция от съвместната им с други фирми съдружеска търговска дейност. За това, че тези търговци високо оценяват значението на кореспонденцията, красноречиво говори фактът, че откритата в началото на 60-те години на XIX в. в Габрово първа пощенска станция (*„мензил"*) се помещаваща в къща, собственост на Арнаудови. Стриктно водена е и **счетоводната отчетност**, тя дори се превръща в задължителна практика за фирмата. Получените и пласираните стоки, комисионите, заемите, всичките разходи и приходи са подробно описани в **тефтерите и годишните равносметки**. Документацията се списва от сина, който периодично я представя на баща си. С него той съгласува всеки свой замисъл в операциите на фирмата. Запазена е детайлна счетоводна документация за периода от 1 април до 30 септември 1861 г., разкриваща сделките, партньорите, приходите и разходите на дружеството. Когато се налага, за да защитят своите търговски интереси, *„Станчо Арнаудов и син"* прибягват до *„консултации с ад-*

вокати". Поради търговски спор през 1861 г. Христо Ст. Арнаудов води съдебно дело срещу Христо Калцунев и този частен случай го убеждава в необходимостта от познаването на модерното търговско право[10].

И когато всичко това не е достатъчно по пътя към печалбата, на помощ идват и други, странични прийоми на действие. За да се гарантира във вътрешно несигурната Османска империя — живота си, живота на близките си, търговията си, Христо Арнаудов приема гръцко поданство. В конкурентната среда, в която търговецът живее и работи, понякога има нужда дори от омразата: *„Лошо нещо е било человек да намрази неприятелите си.* — отбелязва Христо — *Ето аз ги мразя, и дето те мен ще изядат аз тях мож изя по-лесно"*[11].

В контактите си с други фирми от епохата *„Станчо Арнаудов и син"* демонстрират вече добре познатото модерно търговско поведение. Такъв е примерът с техните делови партньори — свищовската фирма на братята Димитър, Петър и Алеко Крестич, с които ги свързват дългогодишни търговски и дори приятелски връзки. И тук отново модерното *„съжителства"* с патриархалното. През 1859 г. младият Алеко Крестич работи и трупа ценен опит в Цариградската кантора на Арнаудови. В края на м. август същата година Ст. Арнаудов и братя Крестич влизат във временно съдружие за доставянето през Свищов на 14 430 оки морска сол и за нейната продажба в Габрово и в околните селища. През 1860-1861 г. братята Крестич имат своя сметка, вероятно под формата на открит кредит, в Цариградския клон на *„Станчо Арнаудов и син"* и започват съвместна съдружеска за двете фирми търговия с пашкули и бубено семе. През 1862-1863 г. съдружеската търговия на двете фирми с бубено семе продължава, ориентирана вече към Италия. Не липсват и проблемите — чужденците предпочитат бубеното семе от Габрово, Дряново, Трявна, Елена, доставяно от габровската фирма, пред това от Свищов, осигурявано от свищовските партньори, а и Арнаудови са за бързата продажба на стоката, докато Крестич държат на високата цена. Старото приятелство обаче, което свързва двамата бащи — Станчо Арнаудов и Ангел Петрович, скрепено по законите на модерното време с търговско съдружие, в което уважението е взаимно, но *„старшинството"* очевидно е на страната на по-опитните в търговията *„Станчо Арнаудов и син"*, помага за изглаждане на конфликтите и за продължаване на съвместната дейност. В писмо от 30 януари 1861 г. братя Крестич

пишат на габровската фирма следното: „... *Дядо Станчо узнай че ний до сега ви познавахме и за в бъдеще иоще ще ви познаваме като наш баща, а вашите любезни синове ще ги имаме като братя, та ви молиме и ваша милост да ни кабулите като за ваши чеда, и като желаем и вашите чеда да ни имат като братя. И дано Бог помогне, за да можеме да бъдиме и делом достойни на това ни желание*"[12].

Габровската фирма „*Станчо Арнаудов и син*" рискува, но се захваща с новаторски за българския пазар и за възрожденското ни общество дейности, гранични между търговията и духовността — книгоразпространението и книгоиздаването. Първият им опит е с продажбата на „*Българо-френска граматика*" на д-р Васил Берон, издадена през 1859 г. Станчо Арнаудов получава 600 граматики, 400 от които са за продажба в Габрово (по онова време покрай копринарството търговци от града са в делови връзки с френски фирми), 100 за братя Гешови в Пловдив и други 100 за разпространение посредством контакти и партньори на габровските търговци в различни български градове — Карлово, Калофер, Сопот, Казанлък (чрез книжарницата на братя Бозвели), Стара Загора, Цариград (чрез цариградския клон на „*Станчо Арнаудов и син*"). Според договореността с автора Арнаудови печелят на десет продадени книги една или цената й. Берон забранява даването на екземпляри на ересия. Но въпреки добре създадената организация, търговията върви трудно и този факт прозира в кореспонденцията на Станчо Арнаудов, който отбелязва следното: „*Ако би за полза или за търговия с български книги да прави човек по-добре е камане да вади ще му е по-леко*"[13].

Безспорно положителното отношение на „*Станчо Арнаудов и син*" към модерната търговска и счетоводна литература, както и това, че те следят тази литература, проличава от 5-те записани от тях бройки на „*Ръководството*" на Мелас-Гранитски — най-много сред всички габровци[14]. Нещо повече дори! Синът Христо се захваща с тежката, но безспорно полезната (в това той е убеден!) дейност за събиране, превеждане на български език и издаване на турските закони и правителствени актове, на модерната правна продукция на Танзиматската епоха. През 1871-1874 г. Хр. Арнаудов отпечатва 20 книжки на „*Пълно събрание на Държавните закони, Устави, Наставления и Високи заповеди на Османската империя ...*". В предговора към изданието той описва предварително извървения път, по

който се стига до идеята за сборника и до нейното реализиране — убеден, че, за да защити *„личните си свободи, чест и имот"*, българинът трябва да познава законите, Христо се заема с тази отговорна мисия и работи усърдно поне година и половина преди появата на първата книжка; възползва се от връзките си с висшите административни среди, които му осигуряват достъп до институции и служители; ползва основно издадения на турски език шест години по-рано правен сборник *„Дестур или пълно събрание на отоманските закони"*; при превода му съдействат *„вещи лица"* — познавачи на османското право, на които заплаща за консултациите[15]. Със сигурност един от *„вещите лица"* е добре познатият възрожденски деец Цанко Дюстабанов, който през 1872 г. отсяда в дома на Христо Арнаудов и му помага в превеждането от гръцки и турски език на *„Наполеоновия кодекс"*, а всъщност съвместните правни занимания на двамата датират и от по-ранно време, когато през 1870 г. в Цариград те водят дело за наследството на Николай Априлов[16]. В преводите участва и Стоил Попов, който е първият преводач на български и издател на Османския търговски закон от 1850 г., отпечатан в самостоятелна книжка през 1866 г.[17]

Подходът на Арнаудов в издаването на правния сборник може да се определи като модерен и професионален. На 24 юли 1871 г. е отпечатано обявление за предстоящата поява на книгата. Прави й се добра реклама. Книжките се отпечатват в цариградската печатница *„Фар дьо Босфор"*. Спомоществователите са предимно представители на търговското съсловие в напредничавите възрожденски центрове Габрово, Русе (русенци записват 80 бройки), Стара Загора (75), Пловдив (40), Варна (35), Балчик (30), Свищов (13). Сред абонатите са записани и търговски дружества (*„Христо Г. Данов и С-ие"* от Пловдив, *„Атанас Костов и С-ие"* от Плевен, *„Андрея Ат. Ресненца и С-ие"* *„по панаирите из Турско"*)[18].

И въпреки безспорно народополезната дейност и добрата организация, Христо Арнаудов търпи сериозни материални загуби от начинанието си. До март 1873 г. той похарчва немалката сума от 1200 турски лири, а печели едва 300, но разпраща нови 1800 бройки от книжките *„по България, Тракия, Македония"*[19]. Противоречиви са и отзивите за появата на изданието. Редом с одобрителните, има и отрицателни, за съжаление продиктувани от субективни настроения и вражди. Особено краен в преценката си е Любен Каравелов, който неоправдано грубо напада Арнау-

дов със следния вестникарски материал: *„... Потребни ли са на българите тия закони, когато в Турция закон не съществува, ние не знаем, знаем само това, че тие непременно ще да бъдат полезни за самия автор. Преди малко време ние молихме бога да прати козя краста за българите учени мъже; а сега го молиме да я не праща, защото е милион пъти по-добро да превожда човек даже и турските закони, нежели да ходи по цариградските улици и да прави шпионажци"*[20]. Тези остри Каравелови нападки трябва да се разглеждат като един от многото епизоди на сблъсъци във възрожденското общество между революционното и еволюционното и уви, поне в конкретния случай, те бележат още една пречка пред европейската модерност в *„родните"* български условия. Поне такъв би бил резултатът от подобна критика на влиятелния, формиращ общественото мнение Каравелов.

Габровската търговска фирма *„Станчо Арнаудов и син"* фалира през 1864 г., последвайки банкрута на своите по-мощни партньори във Виена *„Гешоолу & Райнов"*. Вече на стари години, Станчо Арнаудов не успява да преживее позора и умира. Спомените на съвременник на събитието описват как Христо успява да избегне затвора, респективно как търговецът от онова време в Османската империя би могъл да се спаси, изпадайки в подобна затруднена ситуация. *„Христо Арнаудов е приятел на Великия везир Али паша, поради фалитят, който той Арнаудов направи преди 4-5 години пред това дело на сума от 65 хиляди лири в Цариград и който този последния го избави от затвора с големи рушвети, защото това банкрутство беше от родът на лукаво умишлените, но и у него нищо не остана, защото ги пръсна по турските големци"* — пише габровецът Димитър Денчев Видинлиев, също участник в делото за наследството на Николай Априлов. Според Видинлиев след фалита Христо Арнаудов остава в Цариград и работи като адвокат, явно добре осъзнал все по-голямата нужда от модерна правна култура дори в ориенталската действителност[21].

Косвено признание за модерното в дейността на фирмата *„Станчо Арнаудов и син"*, както и за наличието на известна реакция в българското възрожденско общество срещу подобно търговско поведение, е материалът във в. *„Турция"* от 26 септември 1864 г., в който в критичен тон се нападат *„габровските чорбаджии и техните мекерета"*, които не скриват радостта си от фалирането на дружеството. Но не липсва и признание-

то за постигнатото от търговската къща, *„...защото тя не само цъфтеше и напредваше към предначертаната цел, но още подкрепяше вещественo и нравственo сички общополезни предприятия съобразно с духа на нашата епоха, но противно на известния дух на някои тукашни чорбаджии"*[22].

Жителите на дунавския град **Свищов** също дават примери на модерно търговско и счетоводно поведение през епохата на Българското възраждане. Градът е с великолепно от търговска гледна точка разположение. Той се намира на оживен път, по който минава трафикът на стоките от Западна и Централна Европа към Мала Азия. До XVII-XVIII в., до когато *„диагоналният"* балкански път през София и Белград е *„зает"* с османските победоносни походи към Виена, търговският трафик заобикаля през Брашов, Свищов, Арбанаси и Сливен към Одрин и Цариград. А с отварянето на Долния Дунав за европейската търговия от 30-те години на XIX в. насетне Свищов отново се оказва на оживена търговска артерия. Средищното местоположение на града създава благоприятни условия за участието на свищовските търговци в печелившa посредническа търговска дейност. През Свищов преминават стоки от Западна и Централна Европа към Турция и Гърция, осъществява се износ на българско жито за Влашко и Австрия. На Свищовската *„скеля"* (пристанище) в средата на XIX в. се разгаря остра конкуренция между фирмите, търгуващи със зърнени храни. През периода 1870-1875 г. доходите на свищовската митница достигат крупната сума от 1 250 000 гроша. Една трета от тях постъпват от вноса, а две трети — от износа[23].

Стоката, донасяна от Брашов в дунавския град, е известна като *„брашовия"*. През Свищов сливенските възрожденски търговци и фирми, които също дейно участват в търговския трафик от и към главния трансилвански град, изнасят големи количества коприна. След Брашов за свищовци нараства търговското значение на Виена. Интересно е да се отбележи, че в посредническата търговия от Виена през Свищов към Цариград и Солун плащанията се извършват не в брой, а на кредит, като сметките се изравняват не на всяка сделка, а на период от време — за 3, 6 или повече месеца[24]. Този факт е доказателство за интензивността на търговския трафик по това направление и за растящото доверие между участниците в него.

През възрожденската епоха Свищов е в търговски отношения с редица български градове, най-вече с Габрово, Сливен, Търново,

София. Доказателство за търговията със София е запазен тефтер (счетоводна книга) на софийския търговец Коца Николов Иванов от 1830 г. Тефтерът е воден по аплографския метод — т.е. в едностранно записване[25].

Най-активни са търговските връзки с Габрово и с габровските фирми. В края на XVIII и началото на XIX в. габровците х. Христо Рачков и братята Кюню и Геню Сахатчийски търгуват със Свищов, а по-късно фирмата *„Станчо Арнаудов и син"* е в редовни контакти със свищовските дружества на Цвятко Радославов. Също и габровската фирма *„Гаврил Ганчев и син"* внася стоки от Свищов. През 1859-1861 г. Арнаудови помагат на намиращите се пред фалит Цвятко Радославов и братя Шишманови, но поради забавяне изплащането на дълга до 1861 г. от страна на Шишманови, намиращият се в Цариград Христо Арнаудов прибягва до консултации с адвокати[26].

Показателна е организацията в дейността на създадените от Цвятко Радославов Сахатчиоглу фирми. Цвятко Радославов и неговото семейство се преселват от Габрово в Свищов вероятно още в началото на XIX в. Той е близък роднина на габровските търговци, познати ни от фирмата *„Кюню и Ганю Сахатчийски"*[27]. Цвятко Радославов се жени през 1842 г. и веднага влиза в съдружески търговски отношения със своите нови родственици. Създава се фирма с негово участие, с участието на шурея му Д. Икономов и на зетя на Икономов — Тодорчо Г. Данаилов. Скоро обаче фирмата фалира[28].

Цвятко Радославов изгражда ново дружество, този път съвместно с турчин от Свищов, богат чифликчия, който дава името си на фирмата: *„Мехмед х. Алишоглу"*. Водещата фигура в съдружието обаче е Цвятко — той го ръководи, той пътува по съдружески дела, той сключва сделките. Цялата документация на фирмата — счетоводство и кореспонденция, се води на български език, подписва се доверчиво от Мехмед х. Алишоглу и се подпечатва с печата на дружеството. През 60-те — 70-те години на XIX в. *„Мехмед х. Алишоглу"* търгува основно със зърнени храни в един обширен район, включващ Свищов, Никопол, Плевен, Оряхово, Севлиево, Търново, Горна Оряховица. Дружеството си партнира с крупната българска фирма *„Христо и Евлоги Георгиеви"* в Галац и Букурещ, както и с търговската къща на Гаврил Аврамов в Галац. Търговията и организацията в дейността на свищовската фирма е представена чрез нейната кореспонденция, публикувана през 1944 г. от Лукса Г. Данаилова. *„Христо и Евлоги Георгиеви"*

продават стоката на *„Мехмед х. Алишоглу"* във Влашко (Гюргево, Браила), Марсилия, Лондон, Триест, Будапеща и в други европейски пазарни центрове, свищовци пък получават от братя Георгиеви влашка сол и я пласират из България. Нов момент за отбелязване е фактът, че свищовското дружество застрахова стоките си. То използва полици[29].

Според равносметка с дата 31 декември 1870 г. фирмата *„Христо и Евлоги Георгиеви"* в Галац реализира чиста печалба от 95 000 гроша. На гърба на равносметката Цвятко Радославов е отбелязал следното: *„прегледано и минато на партида в тефтер № 2"*. Счетоводните книги (тефтерите) на фирмата не са запазени, но сред оцелелите документи са и други равносметки. Според такава, изравнена на крупната сума от 1 807 000 гроша, реализираната чиста печалба възлиза на 644 561 гр., от която делът на Цвятко е 128 832 гроша[30].

Поради кризата и постоянно менящия се курс на турската лира по време на Кримската война (1853-1856 г.) Цвятко Радославов неколкократно се обръща към Христо Тъпчилещов в Цариград с молба (явно е бил в делови отношения с неговата фирма) да изравнява периодично сметките му в столицата, за да не нарасне прекомерно много дългът му при поредните нови обезценявания на лирата — курсът достига до 156 гр. за една лира[31].

Позовавайки се на архива на Цвятко Радославов, Лукса Данаилова изтъква следните модерни новости в дейността на създаденото от него търговско дружество: *„Великолепно подредена **търговска кореспонденция**, точни **баланси**, както и подчертано споменаване, че главните парични въпроси са се отбелязвали в **тефтери*** [курсив мой — И.Р.], *които за жалост не притежаваме; в противен случай бихме могли със сигурност да открием още много ценни страни в ръководството на тази фирма, както и на доста интересни страни от правна гледна точка"*[32].

Публикувани изследвания и спомени на съвременници на епохата позволяват с приблизителна точност да се обрисува портретът на свищовския възрожденски търговец. В повечето случаи той е австрийски възпитаник, владее немски език, често пребивава в чужбина, в контакти е с австрийските производители и износители. Свищовските фирми имат кантори и представители във Виена и Влашко. Те поддържат контакти в чужбина и във вътрешността на страната. Разполагат със значителни капитали. Ползват копирни

книги за вписване на кореспонденцията си. Свищовският търговец приема *„с достойнство представителите на европейските фирми и преговаря с тях без страх и риск"*[33].

В края на 70-те години на XIX в. австрийският пътешественик Феликс Каниц за пореден път посещава и описва Свищов. Правят му впечатление развитото образование и интензивната търговия на свищовци, най-вече с Австрия. В никой друг от дунавските градове той не е чул да се приказва толкова много на немски език. Отбелязва и стремежа на заможните семейства в града да изпращат своите деца в Европа, за да получават *„немско образование"*[34].

Специално внимание Феликс Каниц отделя на тенденцията към сдружаване в търговската дейност на свищовци, както и на практикуваната от тях широко разклонена фамилна структура на фирмите им. *„Често явление тук е* — пише за Свищов Каниц — *да се съюзяват турски капитал с българско прилежание и да се създава общо, съвместно предприятие. Така турският богаташ Мехмед, заедно с един българин, притежават влекач по Дунава, а освен това хубава воденица и фурна за хляб* [най-вероятно се има предвид по-горе спомената фирма *„Мехмед х. Алишоглу"* — И.Р.]. *Българинът обаче се сдружава обикновено със свои роднини и във всеки от по-големите, често пъти изключително шумно и богато снабдени магазини по пристанището човек е сигурен, че ще намери поне един сродник на собственика. Този обичай — да се назначават в магазините само близки роднини, племенници и братовчеди, господства в цяла България"*. И за да не е голословен, Каниц привежда конкретен пример. Той споделя за посещението си в магазин на свищовската фирма Маринови, откъдето купува шпори за своя драгоманин (преводач). Стоката на фирмата е доставена от района на Рейн. В магазина го посреща съдружник или служител на име Бръчков, който отлично владее немски език. Бръчков е братовчед на Маринови. Фирмата има свой клон във Виена, управляван от други роднини (девери), някои си Аневи[35].

Наблюденията и сведенията на австрийския пътешественик доказват поне няколко от вече направените констатации с примери от други краища на българските земи през Възраждането, а именно: за широкото практикуване у нас през епохата на търговското сдружаване; за използването на роднинството като гаранция за успешна съдружеска търговия — явление, също добре познато в Европа (френския

град Сен Мало, например) и на Балканите въобще; за проявите на модерност в дейността на българските възрожденски фирми, ползването на чужди езици, станали наложително нужни заради зачестилите контакти с европейската търговия и т.н.

Феликс Каниц внимателно проучва и изброява най-големите свищовски фирми през 1879 г.: И. Д. Станчиооглу, А. Дюлгеров, *„Начов и Ташков"* (търгуващи със зърнени храни, кожи, мед, восък), Й. Йорданов, Г. Е. Паница, хаджи А. Константинов, *„Й. Панев & Е. Иванов"* (внос на колониални стоки, стъклария и железария), *„А. Цветков & К. Соколов"*, *„Начев и Монов"*, *„Христов и Теодоров"*, *„Драганов и Дамянов"* и др. (търговия с манифактура и платове)[36].

В годините преди Освобождението (1878 г.) в Свищов работят 45 търговски фирми с повече от 100 кантори, поддържани от 200-ата търговски семейства в града. Сред тях се открояват също братя Ковачеви, братя Крестич, Александър Шишманов (братя Шишманови), *„Кънчо Иванов и сие"*, Димитър Начович, Цвятко Радославов и др.[37]

Примери на модерна търговска организация и счетоводство се наблюдават и в **Троян**, документирани в първите години след Освобождението. Става въпрос за търговското дружество на Иван Колев Марковски и Минко Добрев, което просъществува цели 13 години (от 1883 до 1896 г.) и се занимава основно с покупко-продажба на земя. Тази доходоносна търговия и по-конкретно счетоводната документация на фирмата илюстрират как се извършва следосвобожденският аграрен преврат, как българите изкупуват обработваемата земя от изселващото се турско население. Наличието на подобни дружества и техните архиви показват, че процесът не е стихиен (или поне не навсякъде), а се диктува от пазарните условия и се ползва от натрупаната във възрожденската епоха модерна търговска култура. Фирмата на Марковски и Добрев е учредена с договор, ясно и точно регламентиращ правата и задълженията на съдружниците:

„Условно за копуване на недвиж[ими] *имущества.*

Долоподписаните: Иван К. Марковски и Минко Добрев се съгласяваме да копуваме недвижими имущества под следующите условия: 1) Всичките имущества, които копуваме, ще ги плащаме по равно. 2) Приходите от имуществата, тъй също и стойността на продадените имущества ще споделяме двама по равно. 3) Актовите на недвижимите имущества ще ся издават в името на

когото и да било от нас. ***4) За здрава сметка на всичките ни купени и продадени имущества направяме два еднообразни тефтеря за всекиго от нас по един тефтер, които ще съдържат купените и продадените имущества, написани и подписани от двама ни както в единия, тъй и в другия тефтер.*** [курсив мой — И.Р.] *За здравина настоящето условно написваме в настоящия тефтер и подписваме саморъчно: Ивана Колюв; Минко Добрюв. 1883 г. Март 28 г. Троян"*[38]

Както става видно от самия учредителен договор, начинът на воденето на сметководната документация е уточнен още в самото начало — списват се два еднакви тефтера, по един за двамата съдружници. Тефтерите се попълват от Минко Добрев (очевидно по-компетентният в счетоводно отношение съдружник) и от още двама писари — специално наети за целта счетоводители. Води се двустранно счетоводство. В единия запазен тефтер на фирмата на 80 страници за записани 86 покупко-продажби на недвижими имоти (ниви, ливади, места за воденици, воденици и гори), извършени в землищата на Троян и на 8 села в Троянско. Общата стойност на сделките е 155 805 гроша, като закупените имоти са за 126 520 гроша, а продадените — за 28 285 гроша. Реализираната печалба е над 50%. Закупените на свободна пазарна цена имоти са 4,6 пъти повече от тези, придобити с оценка на съда в Троян. След 1890 г. значителен ръст бележат закупените от фирмата недвижими имоти от българи, т.е. в ход е преразпределението и окрупняването на земеделската собственост[39].

Освен в **Габрово**, **Свищов**, **Троян**, примери на модерна организация и счетоводство откриваме в дейността на търговци и фирми и от други севернобългарски центрове през Възраждането — **Търново**, **Русе**, **Плевен**, на които ще се спрем в следващите статии на рубриката.

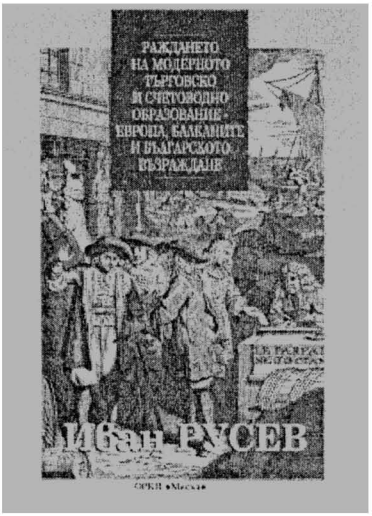
БЕЛЕЖКИ

1. РИМ-Габрово, инв. № 2 433 — Писмо на Хр. Костович до Андрея Хесапчиев от 9 август 1859 г. Сведението за това писмо дължа на г-жа Мария-Тоска Шкодрева, дългогодишен музеен специалист в Габрово и изследовател на изключително интересната история на Габровската търговска къща *„Станчо Арнаудов и син"*, за което сърдечно й благодаря.

2. Народна библиотека *„Св. св. Кирил и Методий"* — Български исторически архив (по-нататък: НБКМ—БИА), II В 7957. В писмо на Добри Желязков до д-р Иван Селимински от 10 януари 1861 г. за Чинтулов пише, че: *„...след три месеца отиде на Ямболското училище и ся пазари по 110 лири турски на година и досега е там"*: НБКМ—БИА, ф. 28, а. е. 4, л. 35.

3. Цончев, П. Из стопанското минало на Габрово. Монографични изследвания. София, 1929, с. 391.

4. РИМ-Габрово, инв. № 2354-В.

Книгата **„Раждането на модерното търговско и счетоводно образование - Европа, Балканите и Българското възраждане"** на доц. д-р Иван Русев, издание на ОРКП „Мисъл", е едно напълно завършено изследване в една малко позната област.

На базата на сравнителния анализ книгата представя дългата и сложна еволюция на модерното професионално образование (търговско и счетоводно) - от неговото зараждане в Ренесансова Европа като антитеза на класическото към утвърждаването и налагането му като елитно през XVIII-XIX в. Внимание е отделено на разширяването на модерното търговско-образователно пространство на Балканите (гръцкия и османския модел) и специално на модела на Българското възраждане - просветни дейци, учебни програми, първото българско търговско училище, търговските знания в програмите на елитните Роберт колеж и Галатасарайския лицей в Цариград и българите през епохата.

Книгата може да бъде закупена в редакцията на цена 12 лв. с ДДС. За справки: тел. 983 30 36.

5. РИМ-Габрово, инв. № 2351-В; инв. № 2321/7-Б; **Цонева, Д.** Васил Н. Рашеев и търговските връзки на Габрово с Одеса през XIX в. — Исторически преглед, 1999, № 1—2, с. 180—181.

6. Цончев, П. Из стопанското минало ..., с. 391; **Стефанова, М.-Т.** Стопанска дейност на Габровската търговска къща *„Станчо Арнаудов и син"* през 1860-1861 г. — Годишник на музеите от Северна България (ГМСБ), кн. XIII, 1987, с. 95.

7. Цончев, П. Цит. съч., с. 392-393.

8. Стефанова, М.-Т. Стопанска дейност ..., с. 95-96, 96-98, 101-102; **Цончев, П.** Цит. съч., с. 391.

9. Стефанова, М.-Т. Писма на свищовските търговци братя Крестич до Габровската къща *„Станчо Арнаудов и син"*. — Годишник на музеите от Северна България (ГМСБ), кн. XI, 1985, с. 121.

10. Стефанова, М.-Т. Стопанска дейност ..., с. 102-103; **Шкодрева, М.-Т.** Габровската търговска къща *„Станчо Арнаудов и син"* и връзките им със Свищов през 50-те — 60-те години на XIX в. — Годишник на музеите от Северна България (ГМСБ), кн. XIX, 1993, с. 169, 171; **Цончев, П.** Цит. съч., с. 446; **Стефанова, М.-Т.** Участието на габровските търговци Арнаудови в книгоразпространението през 50-те — 70-те години на XIX в. — Исторически преглед, 1990, № 8, с. 69.

11. Стефанова, М.-Т. Стопанска дейност ..., с. 104.

12. Стефанова, М.-Т. Писма на свищовските търговци ..., с. 122-123, 124-125; **Шкодрева, М.-Т.** Габровската търговска къща *„Станчо Арнаудов и син"*..., с. 167, 169.

13. Стефанова, М.-Т. Участието на габровските търговци Арнаудови в книгоразпространението ..., с. 65-67.

14. Пак там, с. 74.

15. Арнаудов, Хр. Пълно събрание на Държавните закони, Устави, Наставления и Високи заповеди на Османската империя. Цариград, 1871, кн. 1, с. XII.

16. Шкодрева, М.-Т. Габрово в спомените на Димитър Денчев Видинлиев. — Известия на Държавните архиви. Т. 59, София, 1990, с. 376-391.

17. Царски търговски законник. Преведен от турски и издаден от **С. Д. Попов.** Русчюк, в книгопечатницата на Дунавска област, 1866 (отвън 1867).

18. Стефанова, М.-Т. Участието на габровските търговци Арнаудови в книгоразпространението ..., с. 71-76.

19. Пак там, с. 72.

20. в. *„Свобода"*, Г. II, бр. 31 от 15 ян. 1872, с. 246.

21. Шкодрева, М.-Т. Габрово в спомените на Димитър Денчев Видинлиев ..., с. 376, 379.

22. в. *„Турция"*, 26 септ. 1864 г.; **Стефанова, М.-Т.** Писма на свищовските търговци ..., с. 123.

23. Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът. Историческо-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860-1879 г. Т. II, София, 1995, с. 43.

24. Данаилова, Л. Г. Материали за правна и стопанска история на град Свищов. — Годишник на Висшето търговско училище *„Димитър А. Ценов"* — Свищов. Г. VI, 1941-1942, Свищов, 1944, с. 15.

25. Пак там, с. 16.

26. Цончев, П. Цит. съч., с. 392-397, 455; **Шкодрева, М.-Т.** Габровската търговска къща *„Станчо Арнаудов и син"...*, с. 171-172.

27. Цончев, П. Цит. съч., с. 392; Свищов в миналото и днес. София, 1980, с. 58; **Русев, Ив.** Търговските дружества на българите през Възраждането — пътят на една еволюция. — сп. „Счетоводна политика", 2008, № 7-8, с. 45-46.

28. Данаилова, Л. Г. Цит. съч., с. 40-41.

29. Пак там, с. 41-57.

30. Пак там, с. 49.

31. Пак там, с. 56-57.

32. Пак там, с. 59.

33. Пак там, с. 18, 64.

34. Каниц, Ф. Дунавска България и Балканът..., Т. II, с. 46.

35. Пак там, с. 46.

36. Пак там, с. 49.

37. Ганчев, Ст. Свищов. Принос към историята му. Свищов, 1925, с. 279-401.

38. Грънчаров, М. Търговски тефтер от края на XIX в. на Иван Колев Марковски и Минко Добрев. — Известия на Държавните архиви. Т. 43, София, 1982, с. 133.

39. Пак там, с. 131-154.